

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(3)/2024, 12-20

УДК: 929(394.58)

DOI: [10.52754/16948874_2024_1\(3\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_1(3)_2)

“БАБУР-НАМЕДЕ” КЕЗДЕШКЕН БОРБОРДУК АЗИЯДА ӨСҮҮЧҮ ӨСҮМДҮКТӨР

МИР РАСТЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В «БАБУР-НАМЕ»

FLORA OF CENTRAL ASIA IN “BABUR-NAME”

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

“БАБУР-НАМЕДЕ” КЕЗДЕШКЕН БОРБОРДУК АЗИЯДА ӨСҮҮЧҮ ӨСҮМДҮКТӨР**Аннотация**

“Бабур-наме” түрк адабиятында белгилүү болгон алгачкы эскерүү (мемуар) жанрында жазылган эмгек. Өмүрү тынымсыз согуштарга жык толгон Бабур, өз эмгегинде башынан өткөргөн окуяларды айтып, өзү барган жерлердин маданий өзгөчөлүктөрүн чеберчилик менен баяндаган. Бул жагынан алганда чыгарма дээрлик фольклордук-этнографиялык энциклопедия болуп саналат. Бул макалада Бабур-намеде эскерилген өсүмдүктөрдүн аталыштары, алардын Бабурдун доорундагы мааниси, күнүмдүк турмуш-тиричиликте колдонулушу жана жалпы эле өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу бардык маалыматтар камтылган. Макалабызда «Бабур-наме» кыргыз маданиятынын тарыхын тактоо үчүн изилдөөнү талап кылган маданий байлык экени баса белгиленди.

Ачкыч сөздөр: Бабур, «Бабур-наме», өсүмдүктөр дүйнөсү, ботаникалык терминдер, Фергана өрөөнү.

**МИР РАСТЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В
«БАБУР-НАМЕ»****FLORA OF CENTRAL ASIA IN “BABUR-NAME”****Аннотация**

«Бабур-наме» — воспоминания Захир ад-дина Мухаммеда Бабура, основателя Империи Великих Моголов, потомка Тамерлана. Написаны на чагатайском языке, в то время именовавшемся «тюрки». Бабур, жизнь которого была полна постоянных войн, излагал в своих произведениях свои переживания и умело описывал культурные особенности мест, которые он посещал. В этом отношении «Бабур-наме» - это не только описание биографии автора, но и ценный источник по изучению истории, культуры, быта народов, флоры и фауны тех областей, которые посещал Бабур. В этом отношении произведение представляет собой почти фольклорно-этнографическую энциклопедию. В этой статье собраны названия растений, упомянутых в Бабур-наме, их значение во времена Бабура, их использование в повседневной жизни и вся информация, касающаяся мира растений в целом. В нашей статье было подчеркнуто, что «Бабур-наме» является культурным достоянием, требующим исследования для уточнения истории кыргызской культуры.

Abstract

“Babur-name” is the memoirs of Zahir ad-din Muhammad Babur, the founder of the Mughal Empire, a descendant of Tamerlane. Written in the Chagatai language, which at that time was called “Turkic”. Babur, whose life was full of constant wars, expressed his experiences in his works and skillfully described the cultural characteristics of the places he visited. In this regard, “Babur-name” is not only a description of the author’s biography, but also a valuable source for studying the history, culture, life of peoples, flora and fauna of the areas that Babur visited. In this respect, the work is almost a folklore-ethnographic encyclopedia. This article collects the names of plants mentioned in Babur-nama, their significance during Babur's time, their use in everyday life and all the information related to the plant world in general. Our article emphasized that “Babur-name” is a cultural property that requires research to clarify the history of Kyrgyz culture.

Ключевые слова: Бабур, «Бабур-наме», растительный мир, ботанические термины, Ферганская долина.

Keywords: Babur, “Babur-name”, flora, botanical terms, Fergana Valley.

Киришүү

Көчмөндөр түрдүү чөптөрдү баккан малынын тоюту катары эле эмес, өздөрүнүн тамак-ашына зарыл кошумча катарында, ооруларга дабаа болчу дары катары да баалашкан. Алар илгертен эле өсүмдүктөрдүн көптөгөн түрлөрүн ар кандай керектөөлөрү үчүн колдонуп келишкен. Алсак, боз үйдүн сөөгү толугу менен жыгачтан жасалган, дарактын ар кандай түрлөрүнөн ээр чабылып, кесе-табак кырылып, музыкалык аспаптар менен ар түркүн буюмдар жасалган, тикендүү түрлөрү короону кашаалаганга жана отунга иштетилген. Көчмөндөрдүн Жердин жашыл жамынчысы болгон дарактарга, өсүмдүктөр менен чөптөргө болгон аяр мамилесин тарыхый шарт өзү калыптандырган. Муну биз тамырында монголдун да, түрктүн да каны жүрүп турган Бабурдун эскермелеринен да байкай алабыз.

Материалдар

«Бабур-наме» түрк адабиятында белгилүү болгон мемуар жанрында жазылган алгачкы эмгек. Бабур өз эмгегинде башынан өткөргөн окуяларды айтып, өзү барган жерлердин маданий өзгөчөлүктөрүн чеберчилик менен баяндаган. Бул жагынан алганда чыгарма дээрлик фольклордук-этнографиялык энциклопедия болуп саналат. Адамдардын турмушунда өсүмдүктөрдүн өтө чоң мааниси бар. Катаал шарттарда жашаган биздин бабаларыбыз өсүмдүктөрдүн баа-баркын жакшы билишкен.

Анализ

Өзүнүн өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгүн жортуулдарда, уруш-кармаштарда өткөргөндүгүнө карабастан, Бабурдун чыгармачылык үчүн да убакыт таба билгендиги таң калтырбай койбойт. Анын күндөлүктөрүнөн биз Бабур басып өткөн жерлердин өсүмдүктөрү тууралуу бир кыйла маалыматтарды таба алабыз. Мисалы, ал: «Фергана вилайетин курчап турган тоолордо жакшы жайлоолор бар; ушул тоолордо табылгы дарагы өсөт – башка жерлерде ал жок. Табылгы – кызыл кабыктуу бадал; бул бадалды кыркып, таяк, камчы саптарды, куштарга капас жасашат. Сабактарын жонуп, канат кадалбаган жебелерди даярдашат. Бул абдан жакшы бадал. Аны алыскы жерлерге белек катары алып барышат» деп белгилеген (Бабур-наме, 2008, 14-б.). Бул бадалдын илимий аталышы – спирея, анын жыгачынан кыргыздар азырга чейин жебеден башка Бабур көрсөткөн нерселердин баарын жасашат.

Кыргыздарда табылгынын сабагы эмне себептен кызыл түстө болуп калгандыгы тууралуу аңыз айтылат. Ал аңыз боюнча бир кезде карагайдын кызына табылгы куда түшкөн экен, бирок калыңын төлөй албай калыптыр. Ошондон улам табылгы көрүнбөйүн деп жашынып, тоонун боор жерлеринде өсүп, уяттан улам кыпкызыл түскө боелуптур. Ал эми карагай кудасын күтүп жатып моюнун созо берип, узарып кетиптир. Бийикке чыгып жол карайм дегени үчүн кыр-кырдын башында өсүп турат экен (Мурзакметов, 2014; 209). Кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгында мындай мифтер, жомоктор, легендалар жана макалдар арбын учурайт. Муну кенедей бөбөк кезинен угуп чоңойгон көчмөндөрдүн балдары өсүмдүктөргө абдан аяр, жандуудай астейдил мамиле жасаганга көнүшкөн. Биз алар Бабурга да маалым болгон; фольклордун мындай үлгүлөрүнө таасирленип чоңойгондуктан, ал өзү болгон жерлердин өсүмдүктөр дүйнөсүн байкабай эле сүрөттөп жаза берген деп болжолдойбуз.

Дарактардын ичинен баарынан сыйлуусу катары арча саналган, Бабур ал тууралуу бекеринен эскербеген: «Андераб, Хост жана Бадахшан тоолорун бүт арча каптаган, булактар көп, жантайыңкы көтөрүлүшкөн...» (Бабур-наме, 2008, 86-б.). Искендер Зулкарнайындын (Александр Македонскийдин Чыгыш элдериндеги аты) жортуулдан кайтып келе жатканда чөлдөн өтүп, суу табылбай өлүп кала жаздагандыгы тууралуу легенда айтылат. Жан-жөкөрлөрү туш тарапка чапкылап жүрүп, бир жерде аскадан суу тамчылап турганын көрүп калышат. Эптеп бир кесе сууну чогултуп, аны падышага алып келишет. Искендер ичейин деп эрдине алып келет да, муну карап турган жоокерлеримдин ары ичи тарып, ары көңүлү чөгүп калбасын деп жанында турган дарактын түбүнө чачып жиберет. Көрсө, ал суу мүрөктүн суусу экен да, ал эми дарак арча экен. Ошондон улам арча түбөлүк көктөп калыптыр.

Көчмөндөр арчаны өзгөчө таза, ыйык дарак көрүшкөн. Түштүк-Чыгыш Сибирде жашаган калктар үчүн да ал ошондой сапаттарга ээ: «... Шамандардын бүт сыйынууларында оттун мааниси өтө зор болгон; оттун тазалоочу касиетин түрдүү учурларда: кесепеттүү жиншайтандарды кубалап, алардан сактануудан адамдарды, жаныбарларды, буюм-тайымдарды, азык-түлүктү тазалоого чейин пайдаланышкан. Ырым-жырымдарды аткаруудагы маанилүү атрибут катары арча (бур. *арса*, алт. *арчы*, тув. *арци*) саналган» (Басаева, 1989, 114-б.). Кыргыздардын ою боюнча арча бир топ аруулап, дарылоочу касиетке ээ. Анын бутагын түтөтүп, зыянкеч кара жиндерди кетируү үчүн ооруган адамды айландырып ысырыкташкан. Арча менен ышталган чаначтын кымызын дары катары ичишкен. Арчанын түтүнү менен боз үйдүн ичин, коломтону, бешикти, мал жаткан короону да аласташкан. Жаңы жыл башталган Ноорозда арчадан ысырык салып:

Алас-алас
Ар балээден калас,
Эски жыл кетти
Жаңы жыл келди.
Алас-алас
Айдан аман,
Жылдан эсен,
Жакшылыкты теңир берди,
Жарык күндү кеңир берди.

Алас... алас... деп катуу үн салышкан (Байбосунов, 1990, 31-б.).

Өзгөчө арчадан жасалган бешик жогору бааланган, анткени ага бешик курт түшпөйт деп эсептелген. Андан сырткары арчанын өмүрү жугуп, мындай бешикке бөлөнгөн бала узак жашайт деп да ишенишкен. Сөөк чыккан үйдү да арча менен аласташкан. Азырга чейин ар бир кыргыздын үйүндө такай боолонгон бир тутам арча турат. Арчада антисептик (микробдорду өлтүрүүчү) касиетке ээ эфир майлары көп экендиги илим тарабынан да далилденген. Анын жыгачын түтөткөндө пайда болгон фенолдор да антисептик касиетке ээ. Муну кыргыздар өздөрүнүн тажрыйбасынан эле байкап билишкен. Арчадан жасалган тиш чукуурлар артык бааланып, той-аш болгон жерлерде элдин алдына чачып коюу менен көп сооп алганга болот деп айтылат. Буга карабай кыргыздар арчаны эшиктин алдына көп эгишпейт, себеби, арча өзүм гана көктөп, өнүп турсам деп тилейт экен деген ишеним бар.

Кыргыздар ушинтип көп жактыра бербеген дарактардын катарына кара жыгач да кирет. Элдик ишеним боюнча кара жыгачтын көлөкөсү «оор» деп саналып, анын көлөкөсүндө узак отурган киши ооруп калат дешкен. Кара жыгачты Кыргызстандын

түштүгүндө кайрагач деп аташат, элдик этимология муну «кайра кач» деген сөз менен байланыштырат. Бирок жоокер Бабур үчүн айрым дарактар жем катары маанилүү. Ошондуктан узак курчоону башынан өткөргөн Бабур: «Аттарыбыздын жеген жеми түгөнүп калгандыктан, адамдар аттарына дарактардын жалбырагын беришти. Тажрыйба көрсөткөндөй, бардык тарактардын ичинен аттарга тыт менен кара жыгачтын жалбырагы жакшы жем экен» (Бабур-наме, 2008; 60) деп, кара жыгачты башка тарабынан эскерет. Албетте, мындай учурларда болбогон ырым-жырымга ишенип отурбайт эмеспи. Андыктан академик В. Ю. Захидов: «Өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн, анын байлыгы менен мүмкүнчүлүктөрүн сүрөттөөдө Бабур бөтөнчө баамчылдыгын, терең илимий эрудициясын, пайдалуу максатка умтулгандыгын көрсөтөт. Бабурдун өсүмдүктөр менен жаныбарларды тизмелөө менен гана чектелбегендигин өзгөчө белгилей кетүү керек. Ал алардын кандай экендигин, чарбада кандай мааниси бардыгын жана алардын ошол жерди жайлаган элдин, дегеле адамдардын жашоосунда кандай орду бар экендигин баяндайт» деп таамай белгилеген (Захидов, 1977, 125-126-б.). Төмөндө мисалдарды келтиребиз.

Илгертен эле элде бадамдын даны бааланып келген. Ал түгүл азыркы кезде да жаш келин болгон дээрлик ар бир өзбек үй-бүлөсүндө бадам сакталат. Маалымат берүүчүнүн муну «аптекада дарынын таблеткалары тургандай» деп салыштырып берүүсү чынында эле ошондой экенин ырастап турат. Толгоосу келген келинди төрөт үйүнө жөнөтөрдөн мурун ага «бадам чай» ичиришет. Ал үчүн 10-15 бадамды чагып, анын данегин азыраак сууга салып кайнатат. Бир-эки пиалага ылайык суу калганда гана токтотуп, бир аз табын кайтарып туруп берет. Мындай чай аны ичкен келинди көл-шал кылып тердетип, бүт денесин бошотуп, жумшартат деп саналат. Мына ошондон кийин гана төрөт үйүнө жөнөтүлөт (Мурзакметов, 2012, 31-б.). Бадам Бабурга да тааныш. Өзү он жашта болгон 1493-1494-жылдардагы окуяларды баяндап жатып: «Кожентке карагандын (жердин) бири – Канди Бадам. Чынында бул шаар эмес, бирок жакшына шаарча. Бул жердин бадамы өтө сонун; ошол себептен ушинтип аталып калган. Анын бүт бадамы Хурмуз менен Индостанга кетет» деп белгилейт (Бабур-наме, 2008, 13-б.). Бирок кийинчерээк ал бадамды отун катары да көрсөтөт: «Кабулда кышында кар калың жааса да, анда жакын жерде жакшы отун бар: бир күндө барып алып келсе болот. Ал жерде отунга мастика дарагын, эмен, бадам дарагын жана каркандды жагышат... Бадам дарагы башкалардан көбүрөөк жана кеңирээрээк тараган; анын чогу узакка турбайт. Карканд – бул тикенектүү жапыз бадал; суусу да, куусу да бирдей күйөт. Газнинин бардык калкы ушул дарактарды отунга пайдаланышат» (Бабур-наме, 2008, 87-б.). Акыркы бадалдын аталышы менен касиеттери бүгүн бизге карагана (караган) деген аталыш менен таанымал болгон бадалга окшойт: «... Анын жалбырактары аз болгон менен тикендери жетиштүү. Бул түшүнүктүү эле: караган нымды үнөмдөөсү керек. Жалбырактарына караганда тикендери аны аз буулантышат. Чөлдө ным аз, такай жүргөн шамалдар менен ачуу тийген күн болсо кыртышты жана өсүмдүктөрдү кууратат. Карагандын алтын-сары түстүү гүлдөрүнө аарылар көп конушат. Гүлдөп жаткан чакта караган бадалы абдан кооз. Мурун, жергиликтүү элдер көчмөн кезинде, караганды отун катары пайдаланышкан» (Головкова, 1984, 25-26-б.). Ушул макаланын автору Кыргызстандын Баткен районунда этнографиялык экспедицияда жүрүп бир маалымат берүүчүдөн «Караган деген как отун, катындарга жак отун» деген саптарды жазып алган. Үйдө отту негизинен аялдар жагышкандыктан, мыкты күйгөн караганды жактыргандан ушул саптар жаралса керек деп ойлойбуз.

Балалык кезин эстеп жатып, Бабур мынтип жазат: «... Термездик ханзадалардын бүлөсүнөн болгон Ханзада бегим анын башка аялы эле. Мен беш жашымда Самаркандга Султан Ахмед мырзага келгенимде, ал ага жаңы эле үйлөнүп, али жүзүн жашырып жүргөн экен. Түрктөрдүн салты боюнча мага анын бетин ачууну буюрушту» (Бабур-наме, 2008, 21-б.). Бабур бул кааданы майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөбөсө дагы, өзбектердин азыркы кезге дейре жашап келе жаткан үйлөнүү ырымы бул жөрөлгөнүн маанисин маңызын ачып берет: «Келин келген күндүн эртеси жүзачты салты болот. Жаш келиндин жүзүн жаап турган бүркөнчүктү (оромолун) атайын жаш балага, адатта жигиттин жээндерине алдырат, бала аны мөмөлүү дарактын, көбүнчө бий алманын (бехи) бутагынан жасалган таяк менен илип алып, келиндин жүзүн ачып көрсөтөт. Эркек балага жүзүн ачтыруу аркылуу ушундай перзент көрсүн, ал эми мөмөлүү дарактын бутагы аркылуу ушундай көп мөмөлүү, балалуу болсун деген тилек билдирилет» (Мурзакметов, 2012, 20-б.). Биз кичинекей Бабур сөз болгон салтты аткарууда дал бий алманын бутагын пайдаланса керек деп ойлойбуз.

Байыркылар бий алманы жакшы билишкен. Тарыхчылар троялык падышанын уулу Парис сүйүүнүн кудайы Афродитага (Венерага) берип, ал болсо атаандаштары менен талаша кетип, Троя согушуна айланып кеткен «чыр-чатактын алмасы» алма эмес эле, бий алма болгон деп айтып келишет. Ал кезекте Трояда алма дарагы али өсө элек болчу (Смирнов, 1988, 215-б.). Кыргыздардын, ошондой эле өзбектердин да арасында бий алма кошуп жасалган паллоо жеген адамдын оозун таң атканча периштелер жалап-жуктап чыгышат экен деген ишеним кеңири таралган. Өзбектердин «*Дум-думалок бүйи бор, Паловда обрүйи бор*» (Ўзбек топишмоклари, 1991, 90-б.) деген табышмагы, сыягы, ушундан улам жаралгандай. Өзүнүн эскерүүлөрүндө Бабур Кабулдун бий алмасы менен кара өрүгүн мактап жазат.

Падыша Бабур жүзүмдүн, алманын, анардын, кайнаалынын, бий алманын, алмуруттун, шабдаалынын, апельсиндин, лимондун, гиластын, бадам менен жаңгактын мөмөлөрүн өзү күн сайын даам татчу тамак-ашы аркылуу деле билген. Ал: «Анда азык-оокат көп жана мөмө-жемиштер кенен, коондор менен жүзүмү сонун; коон бышкан маалда (көптүгүнөн улам) аны бакчада сатпайт, Анжияндын алмурутунан жакшысы жок» деп өзгөчө мээрим менен белгилеп, түрдүү жерлердин коондорун салыштырган. Ахсы шаарын сүрөттөп жатып: «Ал жердин коондору жакшы; коондун миртимури деп аталган бир түрү бар; дүйнөнүн кайсы бир жеринде мындай коондун бар экендиги белгисиз. Бухаранын коондору (дагы) атактуу. (Бирок) мен Самаркандды алгандан кийин буйругум менен Ахсы менен Бухаранын коондорун алдыртып, бир жыйында аларды кестиргенимде, (анда) ахсынын коондору салыштырылгыс болуп чыкты» деп жазат (Бабур-наме, 2008, 12-13-бб.). Кийинчерээк өзүнүн жыйынтыгын дагы бир ирет кайталайт: «Мавераннахрдын эч бир жеринде Бухарадагыдай көп жана жакшы коондор жок. Фергана вилейетинде, Ахсыда, бухаралыктарга караганда ширин жана жумшак мири тимури деген коондун түрү болсо дагы, Бухарада коондун ар кандай жакшы түрлөрү көп» (Бабур-наме, 2008, 38-б.). Дагы бир жеринде: «Насухада «исмаил-шейхи» деп аталган коондун бир түрү бар, анын кабыгы чигирим булгаарыдай сары; бул абдан жумшак коон. Анын данеги алманыкындай, эти төрт эли; өтө ширин коон, ал жерде буга тең келер коон жок» деп көрсөтөт (Бабур-наме, 2008, 41-б.). Көрүп турганыбыздай, Бабур рахаттанып жашаганды сүйгөн.

Арабдар коонду бейиш багынын мөмөсү деп санап, аны бейиштин бир жашоочусу кудайдын алдында катуу кылмыш кылып, жерге алып келген деп айтышат. Өзбектердин, тажиктердин, түркмөндөрдүн чарбачылыгында коон чоң мааниге ээ болгондуктан, аны кудайдын белеги деп атап, кабыгындагы тырыштарды болсо алла өзү чиймелеген ыйык

жазуу катары санашкан. Өзбек фольклорунда: «Бир жолу абышка уулуна отуз тыйын берип: «Балам, бул акчага биз да тоюп, тоокторубуз менен коюбуз да жей турган нерсе алып кел» деп айтыптыр. Баласы эмне сатып келиши керек?» деген тамашалуу суроо учурайт. Суроонун жандырмагын айтпай эле коюуга болсо керек (Ўзбек топишмоклари, 1991, 246-б.). Акын Бабур болсо: «Ошто агын суу бар, ал жердин жазы сонун: көптөгөн жоогазындар жана розалар гүл ачат» деп кайгырып эскерет (Бабур-наме, 2008, 12-б.). Жоогазындын мындай жапан түрлөрү биздин тоолорубузда азырга чейин өсөт. Дагы бир жеринде болсо: «Тоолордун боорунда (жазында) түркүн түстөгү жоогазындардын түрү көп. Бир жолу мен аларды саноону буйрудум; жоогазындардын ар кандай отуз эки же отуз үч түрү бар болуп чыкты. Анда кызыл розанын назик жыты келген мандалак бар; биз аны «роза жыттуу жоогазын» деп атадык. Ал Дашти Шейхте бир гана жерде өсөт, башка жерлерде жок. Ушул тоолордун боорунда, Паравандын ылдыйында, жүз барик-жоогазын учурайт. Ал дагы Гурбанд капчыгайынын чыга беришинде бир жерде гана өсөт» деп суктануу менен көрсөтөт (Бабур-наме, 2008, 84-б.). Арадан беш кылым өтсө дагы окурман акындын жан дүйнөсүнүн абалын, толкундануусун даана сезет. Жоогазындын орус тилиндеги тюльпан аталышы болсо түрк тилинен келип кирген. Анын орусча да, латынча да аталыштары «тулибан» - тюрбан деген сөз менен байланыштуу, анткени анын гүлдөрүнүн формасы ушул чыгыш баш кийимине окшоп турат. Бир эле ушул сөз эмес, орус тилиндеги өсүмдүктөрдүн 150 дөй аталыштары кандай гана болбосун түрк тилдери менен байланышта экендиги эсептелип чыккан. Алар мөмө-жемиш жана жаңак мөмөлүү маданий өсүмдүктөргө (айва, алыча, инжир, кизил, мушмула, хурма, фисташка, фундук), жашылчаларга (баклажан, кабак), дан жана буурчак дандууларга (лобио, нут), техникалык өсүмдүктөргө (кенаф, кендырь, кок-сагыз, кунжут, хмель) таандык. Ушинтип келип чыккан аталыштарды жапайы дарактар менен бадалдар (арча, ирга, карагач, саксаул, чинара) менен чөп өсүмдүктөрүнүн (аир, камыш, кермек, сарана, сусак) аталыштарынан да табабыз. Байыркылыгы жагынан алар ар түрдүүчө (Головкин, 1988, 15-б.). Бул биздин бабаларыбыздын жаратылыш менен тыгыз байланышта болгондугун көрсөтүп турат. Ар бир көчмөн бала кезинен табиятты таанып билген, мунсуз көчмөнчүлүк жашоонун ары татаал, ары катаал шарттарында жашап кетүүгө мүмкүн эмес эле.

Бабурдун жазмаларынан ичинен кээде аталышы бизге белгисиз болгон өсүмдүктөр учурап калат. Угуп эле койбой, өз кезегинде автордун өзү да бул чөптөргө кызыкканы байкалат. Алсак, ал: «Айрым китептерде бул тоолордо «ябрух ассанам» өскөндүгү жазылган, бирок азыр анын дайыны жок. Мен Жетикент тоолорунда өскөн бир чөп тууралуу уккам. Ал жердеги элдер бул өсүмдүктү «аик-ути» деп аташат, касиети боюнча «михр-гиях» чөбүндөй. Бул михр-гиях эле болсо керек, андагы адамдар аны ушинтип (аик-ути) аташаттыр» деп жазат (Бабур-наме, 2008, 14-б.). Михргиех (мээрчөп – М. А.), бүгүн бизге белгилүү болгондой, бул мандрагора. Башкача айтканда, Бабур буга чейин эле китептерден маалыматтарды алып, чөптөргө кызыгып келген десек болот. Афганистандын тоолору тууралуу айтып жатып: «Анда баарынан да бутака чөбү көп, бул аттарга абдан жагыштуу өсүмдүк. Анжиян вилайетинде бул чөптү «бутка» деп коюшат; эмнеликтен мынтип аташкандыгы белгисиз, бирок бул жерде мен аны билдим: бул чөптү бир эле түбүнөн бир нече сабак чыгып, бутактап өскөндүгү үчүн «бутака» деп аташат имиш» (Бабур-наме, 2008, 86-б.). Мында ал этимология боюнча филолог катары ой жүгүртүп жатат. Окурман сөз кыргыздар бетеге деп атаган өсүмдүк тууралуу болуп жатканын дароо баамдайт. Бабурдун мындай божомолунун тууралыгын адис тилчилер да тастыкташат: «Иран тилинде буте деген

сөз «бадал, чогуу өскөн өзүнчө топ» деген маани берет. Ал караган-бута деген учурда кыргыз тилинде да айтылат. Ал эми как сөзү «майда саман, топон» дегенди билдирет. Бабурдун байкоосу туура болсо, анда бетеге бир тамырдан бир нече сабак өсүп чыгып, өзүнчө бир чогуу турган топ болуп көрүнгөндүгү үчүн ушундай наамга ээ болгон. Жогоркудай пикирге кошулууга болот. Анткени түрк тилдеринде бетегенин аттары ар түрдүү. Алсак кылкан (кырг., чув.), кылган башк., тат., ног., боз (каз., өзб.), чейран оту (аз.), агот (аз.), ак селеу (каз.), азаогу (тув.), каңгы (тув.), селин (түркм.), чалов (өзб.), хал сарыг (хак.). Бетеге сөзү кыргыз, ногой, башкыр, кумык, казак тилдеринде гана айтылат. Ушуга караганда Бабурдун пикири туура өндөнөт» (Сейдакматов, 1988, 51-52-бб.). Балык тутуу ыкмасын сүрөттөп жатып Бабур: «Күзүндө он же он эки боо кулан куйругун» (өсүмдүк) жана жыйырма-отуз боо көк шыбакты алып, дарыянын баш жагына барып, майда туурап сууга ыргытышат; ыргытаар замат суудагы балыктар мас болуп калып, анан аны кармай башташат» деп мында да айрым чөптөр колдонуларын көрсөткөн (Бабур-наме, 2008, 88-б.). Көк шыбак – бул эрмендин бир түрү, даамы өтө ачуу өсүмдүк. Кулан куйругу дегени да дал ошондой сапатка ээ деп болжолдоого мүмкүн. Бул айтылган мисалдардан Бабур өсүмдүктөр дүйнөсүн эстет катары гана эмес, аларды колдонуучу катары, аңчы катары да баалагандыгын көрүп турабыз.

«Бабур-намеде» Фергана өрөөнүнүн флорасы тууралуу көп деле айтылган эмес, муну сөз болгон аймактын өсүмдүктөр дүйнөсү Бабур үчүн кадыресе тааныш, көндүм болгондугу менен түшүндүрүүгө болор эле. Бирок Афганистанга келгенде: «Ысык тилкени муздак тилкеден Бадам Чашме ашуусу бөлүп турат. Бул ашуудан өтүп, адам (такыр) башка дүйнөнү көрөт: дарактар – башка, чөптөр – башка, жаныбарлар – башка, элинин адат-салты – бөлөкчө» деп белгилейт (Бабур-наме, 2008, 82-б.). Бул оюн кийинчерээк дагы бир кайталайт: «Бадам Чашме жана Джагдалик жолунда алты түнөп, биз Адинапурга келдик. Мен ысык тилкелүү аймактарда жана Индустан менен чектеш жерлерде эч качан болгон эмесмин. Биз Нингнахарга жеткенибизде, биздин көз алдыбызга такыр башка дүйнө тартылды: чөбү – башка, дарактары – башка, айбанаттары – башкача, канаттуулары – башкача, элинин салт-санаасы – бөлөкчө. Мен таң калдым, чынында эле ал жерде айран калчу нерселер бар» (Бабур-наме, 2008, 89-б.).

Жыйынтык

Жогору айтылгандар Бабурдун ынталуу, баамчыл натуралист экендигин далилдеп турат. Индустанга жетиши менен ага жаңы дүйнөнүн эшиги ачылган: күндөлүктүн беттеринде мурунтан көнүмүш эмес, Бабур көрбөгөн өсүмдүктөрдүн аттары жайнап учурайт. Бирок, буга карабастан, «Бабур-наме» Борбордук Азиянын өсүмдүктөр дүйнөсүн үйрөнүү боюнча баалуу булак катары кызмат кыла алмакчы.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдыкадырова, С. (2022). “Измерение наследия Бабура в лингвопоэтическом и языковедческом планах”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 184-193. DOI: https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_184
2. Бабур, Захир ад-Дин. (2008). Бабур-наме. Перевод М. Салье. Ташкент: Главная редакция ИПАК «Шарк».
3. Байбосунов, А. (1990). Донаучные представления киргизов о природе. Фрунзе: Мектеп.
4. Басаева, К.Д. (1989). “Этнокультурные параллели у бурят и народов Саяно-Алтайского нагорья (на примере семейной обрядности)”, Этнокультурные процессы в Юго-Восточной Сибири в средние века. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние.
5. Головкин, Б.Н. (1988). О чем говорят названия растений. Ташкент: Мехнат.
6. Головова, А.Г. (1984). Путешествие в мир растений Киргизии. Фрунзе: Мектеп.
7. Захидов В.Ю. (1977). Огни истории. Москва: Советский писатель.
8. Мурзакметов, А. (2012). “Кыргыздардын дарактарга байланышкан ишенимдери”, Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы, № 4, 197-202 бб.
9. Мурзакметов, А.К. (2012). Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери. Ош.
10. Сейдакматов, К. (1988). Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим.
11. Смирнов, А.В. (1988). Мир растений: Рассказы о культурных растениях. Москва: Мол. Гвардия.
12. Ўзбек топишмоклари. (1991). Тузувчи, таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Абдурахимов. Ташкент: Ўқитувчи.